

ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ СУДОВОЇ ВЛАДИ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

В. В. Городовченко,
кандидат юридичних наук,
голова Апеляційного суду
Запорізької області

Починаючи аналіз принципу справедливості як фундаментальної засади судової влади, варто відзначити, що він має кілька змістових складових. По-перше, справедливість як загальний правовий принцип має значний філософський й соціальний базис. Отримавши глибокий розвиток у філософсько-правовій доктрині, справедливість має реальне соціальне підґрунтя. У суспільстві завжди можна знайти конкретну справедливість для окремої ситуації, окремої соціальної групи, окремої людини. По-друге, розвиток ідеалів справедливості породжує її правове закріплення. Більше того, принцип справедливості є однією із фундаментальних основ міжнародних відносин, реалізованих у численних міжнародних угодах. Отже, не викликає сумнівів **актуальність** вивчення цього принципу, який знаходить своє практичне втілення у сфері судочинства, поширюючись як на функціонування судової влади у цілому, так і на кожний конкретний випадок розгляду й вирішення справи судом. **Завданням** цього дослідження є висвітлення філософського обґрунтування концепції справедливості, її соціального підґрунтя, а також законодавчого закріплення.

Філософське підґрунтя справедливості. Генеза концепції справедливості у контексті її зв'язку з правом досить детально досліджена сучасними російськими [11] і вітчизняними авторами [10, 13–27], тому не потребує поглибленого вивчення. Зокрема, суддя Верховного Суду України О. Б. Прокопенко на підставі аналізу філософської і теоретичної літератури доходить висновку, що «в періоди античності і середньовіччя справедливість вважалася якістю особистості, ... пізніше вона стає ознакою дій і процедур. ...Відповідно до двох вимірів соціального буття – персонального та інституційного – можна виділити два поняття справедливості: а) справедливість як характерна риса особистості, що належить до чотирьох головних ознак людини поряд із розважливістю, мужністю і розумом (мудрістю); б) справедливість, що стосується соціальних інститутів (родина, господарство, школа), а також політична справедливість, що стосується права, держави і політики. Політична справедливість постає як розумний розподіл прав, свобод, посад і шансів, а соціальна справедливість вбачається у розподілі певних життєвих благ» [10, 63]. Погоджуючись із цими висновками, зауважимо, що в сучасних реаліях суд, втілюючи ідеї соціальної справедливості, має бути увільненим від політики, що підтверджують конституційні вимоги до носіїв судової влади – суддів, яким забороняється суміщати свою посаду з політичною діяльністю (ч. 2 ст. 127 Конституції).

Серед сучасних філософських обґрунтувань справедливості в контексті функціонування судової влади важливе значення мають ліберальна концепція справедливості Дж. Ролза і процедурна теорія справедливості німецьких філософів Ю. Габермаса і К.-О. Апеля.

Теорія справедливості Дж. Ролза виходить із того, що справедливість є політичною і соціальною категорією, а не формально-правовою. Справедливість для Дж. Ролза – це перша чеснота суспільних інститутів, подібно до того, як істина – перша чеснота систем мислення; *об'єктом* справедливості є основна структура суспільства або, точніше, спосіб, у який соціальні інститути розподіляють основні права, обов'язки і вигоди суспільної співпраці. Принциповою для Дж. Ролза є ідея, що

Стаття присвячена дослідженню фундаментальних основ справедливості як загальнолюдської й правової цінності. Автором вивчається філософське обґрунтування концепції справедливості, її соціальне підґрунтя, а також законодавче закріплення.

Ключові слова: справедливість, принципи справедливості, стандарти справедливого судочинства

справедлива структура суспільства неможлива без визнання індивідуальних прав і свобод людей; справедливість, у свою чергу, неможлива без визнання автономії людської особистості й надання кожній людині права реалізувати свою свободу – за умови визнання прав і свобод інших [15, 5–20; 18, 129].

Основний зміст теорії справедливості Дж. Ролз сформулював у *двох принципах справедливості*, які, на його думку, оберуть люди, знаходячись у вихідній позиції. Відповідно до першого принципу (принципу свободи) кожний індивід повинен мати рівні права по відношенню до найбільш загальної системи рівних основних свобод, що сумісна із подібними системами свобод для всіх інших людей. Відповідно до другого принципу (принципу відмінності) соціальні та економічні нерівності мають бути організовані так, що вони одночасно: а) вели б до найбільшої користі саме тих, хто найбільш досягає згідно з принципом справедливих міркувань; та б) робили б для всіх відкритими посади і становища за умови чесної рівності можливостей. Одночасно Дж. Ролз наголошує, що перший принцип справедливості має пріоритет відносно другого [15, 267–270].

Стосовно принципу максимально рівної для всіх свободи, то не можна не провести аналогію з кантівським вченням: «Право – це обмеження свободи кожного, підґрунтя співіснування вільних людей, оскільки це можливо лише завдяки загальному закону» [6, 494; 18, 115]. Перший принцип справедливості Дж. Ролза є за своєю природою політичним. Дж. Ролз пише, що основні свободи громадян (свобода обирати і бути обраним, свобода совісті, думки, зібрань, власності й гарантії від свавільного арешту відповідно до принципу верховенства права) можуть бути умовно позначені як політичні свободи. Він підкреслює, що принципи справедливості визначають реально здійсненні політичні концепції і не можуть бути розглянуті поза політичними інститутами [15, 270–275].

Політична структура, яка відповідає принципам справедливості, на його думку, – конституційна демократія. Теорія справедливості, за Дж. Ролзом, має справу щонайменш із трьома типами запитань: 1) громадянин повинен оцінювати справедливість законодавства і соціальної політики; 2) громадянин повинен вирішувати, які конституційні механізми є придатними для примирення суперечливих уявлень щодо справедливості; 3) враховуючи процедурну недосконалість політичного процесу, громадянин має з'ясувати, коли необхідно брати до уваги рішення більшості, а коли вони можуть бути відкинуті, тобто йдеться про визначення підстав і меж політичних обов'язків. З цього приводу Дж. Ролз зазначає: «Конституційна теорія громадянської непокори повністю ґрунтується на концепції

справедливості» [15, 352; 15, 451]. Викладені проблеми, які складають перший принцип справедливості, мають суто політичне забарвлення [5, 10].

Другий принцип справедливості, за Дж. Ролзом, – соціально-економічний, пов'язаний із розподілом прибутків і багатства. Згідно з другим принципом, роз'яснює Дж. Ролз, соціальна і економічна політика має бути спрямована на найбільш повне задоволення довготривалих очікувань найменш задоволених людей за умови справедливої рівності можливостей і рівних свобод. Це вимагає наявності політичних і правових інститутів, у системі влади має бути особлива розподільна гілка, яка шляхом податків і регулювання прав власників забезпечувала б відносну справедливість розподільних частин [15, 271].

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що американському лібералу Дж. Ролзу справедливість уявляється як служіння добробуту всіх, загальному добробуту, відносно рівний розподіл переваг і тягарів, які виникають в результаті взаємодії у межах суспільства, що вимагає регулювання приватної власності і гарантування рівності прав і обов'язків. Водночас теорія Дж. Ролза є деонтологічною за змістом; вона протистоїть телеологічним теоріям, які утверджують пріоритет блага над справедливістю [4, 284; 7, 86; 16, 129].

Процедурна теорія справедливості Ю. Габермаса і К.-О. Апеля заснована на етиці дискурсу. Остання базується на двох припущеннях: а) нормативні вимоги правильності одночасно є критеріями істинності; б) моральні й правові норми, для того щоб бути втіленими, мають пройти процедуру обговорення у відкритому публічному дискурсі [17, 203–205; 1, 361–374].

Ю. Габермас стверджує, що етика дискурсу може бути ефективно застосована для того, щоб пов'язати моральні інтуїції, характерні для сучасного розрізненого суспільства і які на перший погляд вважаються несумісними. У книзі «Фактичність і значимість» (1992) він пропонує процедурну концепцію права, за якою значимість і обов'язковість права обумовлюються процедурою інституціоналізованого обговорення і рішення, на протипагу поширеному способу обґрунтування легітимації права через віртуальну суспільну угоду або посилання на надпозитивну інстанцію [19, 10].

Вихідним положенням, за Ю. Габермасом, є те, що у вільному діалозі кожного з усіма загальнообов'язковими суспільними нормами повинні знайти своє легітимне обґрунтування. Цей діалог має назву «етичний дискурс співтовариства», до якого ставляться такі вимоги: повне духовне розкріпачення громадян, участь кожної дорослої людини в обговоренні сутності справедливості. Очевидно, що при цьому, наслідуючи етику Канта,

Ю. Габермас виходить з того, що совість особистості є останнім джерелом і останньою інстанцією, до якої можуть апелювати наші етичні вагання і, відповідно, наше уявлення про справедливість. Лише процедура демократичного законодавства робить можливою реалізацію цієї ідеї [17, 203–205; 16, 141].

Застосування закону являє собою одну з можливих інтерпретацій справедливості, тому, за Ю. Габермасом, соціальний консенсус набуває великої значущості, адже саме він має стати основою правової норми. Справедливість у нього постає як процес обговорення; вона не є завершеним сталим незмінним станом чи рішенням. Основною інстанцією справедливості є право, а не мораль. Метою теорії процедурної справедливості є створення і пропаганда правил, які забезпечують легітимність суспільної взаємодії [4, 299].

Універсалізм справедливості в трактуванні комунікативної філософії, який проявляється в ідеї прав людини, вимагає певних обмежень щодо випадків реалізації приватних або особливих інтересів людей і суспільства. Жодне наслідування традиції не може вести до порушення прав людини. К.-О. Апель наголошує, що таке обмеження приватних інтересів для даної культури не може бути встановлене заздалегідь (апріорі), а згода між формальним універсалізмом і локально прийнятною етикою (етноетикою) повинна стати предметом відкритої дискусії, метою дискусійного досягнення консенсусу. Саме з цієї позиції дискусійної етики обґрунтовується положення про те, що безумовний пріоритет загально визнаних прав людини має бути закріплений в конституціях і законодавстві. Ніхто не може нав'язати як універсальні норми і цінності, якщо вони не визнані самим співтовариством за умов збереження власної ідентичності й співіснування з іншими культурними співтовариствами [4, 300].

Отже, сучасні концепції справедливості є джерелом ідей визнання й захисту прав людини, верховенства права, а також вирішення суспільних конфліктів у формі спеціальних процедур, визначених законом. Остання функція покладена на судову владу як арбітра, що вирішує правові спори.

Соціальне підґрунтя ідей справедливості має конкретні прояви у суспільстві. Останні два роки були позначені бурхливими соціальними протестами у різних куточках світу, які пов'язані як із затяжною економічною рецесією, так і з внутрішніми подіями у певних країнах. Зокрема, «арабська весна» була відзначена могутніми протестами у таких країнах, як Туніс, Єгипет, Лівія, що призвели до падіння правлячих режимів; повстання й масові протести відбувалися в Бахреїні, Сирії, Ємені, Алжирі, Іраку, Йорданії та інших країнах Близького Сходу та Північної Африки. Всі відзначені акції суспільної непокори мали на

меті зміну урядів, здобуття додаткових прав і свобод, покращення життя пересічних громадян, справедливий розподіл державних ресурсів. Хоча у ряді країн цивільні протести були зупинені урядами, останні вже не можуть повністю ігнорувати вимоги громадян і вимушені провадити соціальні й політичні реформи.

Цікаво, що останнім часом акції, спрямовані на досягнення соціальної справедливості, відбуваються і в розвинених країнах. Так, у Нью-Йорку пройшла серія протестів «День гніву» й «Окупуй Уолл-Стріт» проти гегемонії фінансових установ, які зробили сотні тисяч американців заручниками кредитного й іпотечного тягарів. Аналогічні акції відбулися також у багатьох європейських країнах (Іспанії, Греції, Португалії, Великобританії), де до вимог протестувальників додалося невдоволення заходами урядів з економії, пов'язаними з кризою Єврозони і критичним становищем ряду країн, що перебувають на межі банкрутства.

Слід зазначити, що соціальні протести час від часу відбуваються і в Україні. Зокрема, на початку 1990-х років масово страйкували шахтарі, вимагаючи зміни політичного режиму, проголошення незалежності, а також покращення матеріальних і технічних умов праці, надання їм та членам їх родин підвищеного соціального захисту. Початок 2000-х років ознаменувався рухом «Україна без Кучми», який мав більше політичних, аніж соціальних складових і був відзначений масовими громадськими протестами у великих містах України. Цей рух у 2004 р. переріс у «помаранчеву революцію», при цьому метою обох соціальних протестів було відновлення політичної справедливості. «Помаранчева революція» відзначилася тим, що стала найбільш масштабною і тривалою акцією громадянської непокори, у припиненні якої значну роль відіграла судова гілка влади. Верховний Суд України у грудні 2004 р. виніс рішення, яке вирішило соціально-політичний конфлікт, виключивши можливість його переростання у громадянську війну. Це рішення значно підвищило авторитет судової влади в суспільстві [14]. Останніми роками експерти відзначають суттєве зростання кількості судових заборон мирних акцій, що суперечить Конституції України, міжнародним стандартам демократії і принципу справедливості [2].

Про непересічне значення досліджуваної нами засади свідчить і той факт, що Президент України своїм указом встановив День соціальної справедливості, який буде відзначатися 20 лютого (у Всесвітній день соціальної справедливості), з метою привернення уваги суспільства, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання, громадських організацій до вирішення питань соціальної справедливості і необхідності спільної побудови в Україні

суспільства соціальної справедливості [8].

Законодавче закріплення принципу справедливості. Конституція України, прямо не визнавши принципу справедливості, втілила численні його складові у розділах I «Загальні засади» і II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Захист невід'ємних прав і свобод людини покладено на суд, що закріплено у чинному судовійній та процесуальній законодавстві.

Зокрема, статтею 7 Закону України «Про судовійній та статус судів» справедливий та неупереджений розгляд справ у розумній строки, встановлені законом, є складником права на судовійній захист [9]. Справедливість, добросовісність та розумність визначаються засадами цивільного законодавства (ст. 3 ЦК України). Згідно зі ст. 1 ЦПК України завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Досягнення справедливості є також завданням кримінального судочинства: воно має забезпечити, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний (ст. 2 КПК України).

Ідеї справедливості набули суттєвого розвитку в практиці Конституційного Суду України. В рішенні від 30 січня 2003 р. у справі про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора Суд відзначив, що «правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективно поновлення у правах» [13]. В іншому своєму рішенні по справі про призначення судом більш м'якого покарання від 2 листопада 2004 р. Конституційний Суд вказав, що «справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. ... У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення» [12].

У сучасній теорії права справедливість визнана необхідним елементом, сутнісною невід'ємною характеристикою правосуддя, зокрема справедливості є: а) базовим елементом концепції верховенства права, яка утверджує визначальну роль права у суспільному житті; б) принципом правосуддя, засадничим елементом будь-якої діяльності суду із розгляду й вирішення юридично значущих справ; в) метою і завданням процесуального законодавства; г) необхідним елементом змісту судового рішення, в якому відображається результат діяльності суду із захисту й відновлення

порушеного або оспорюваного права, захисту інтересів суспільства від незаконних посягань; д) важливим критерієм оцінки ефективності й легітимності в діяльності судової влади [10, 64].

Критерії справедливості напрацьовані багаторічною практикою Європейського суду з прав людини. Пункт 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. встановлює, що кожна людина при визначенні її громадянських прав та обов'язків або при висуненні проти неї будь-якого кримінального обвинувачення має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, створеним згідно із законом [3]. Європейський суд з прав людини виділяє чотири групи критеріїв, згідно з якими він оцінює справедливість конкретного судового розгляду: органічні, інституціональні, процесуальні та спеціальні. До першої належать критерії, що забезпечують ефективно користування цим правом і його реалізацію (доступ до правосуддя й виконання судових рішень). Друга включає критерії, яким повинна відповідати як судова система держави в цілому, так і кожен національний судовий орган окремо (незалежний, неупереджений, створений на підставі закону). Процесуальні складники права на справедливий судовий розгляд забезпечують реальну участь особи або її представника в розгляді справи, змагальність процесу, рівність сторін на всіх стадіях судового розгляду й розумні його строки. До спеціальних Суд відносить додаткові гарантії, передбачені пунктами 2 і 3 ст. 6 Конвенції, що забезпечують дотримання універсальних вимог справедливого правосуддя з урахуванням особливостей кримінального процесу [20, 85–97].

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі **висновки.** Сучасні концепції справедливості є джерелом ідей визнання й захисту прав людини, верховенства права, а також вирішення суспільних конфліктів у формі спеціальних процедур, визначених законом (процедурна справедливість). Ця функція покладена на судову владу як арбітра, що розглядає й вирішує юридично значущі справи. Окрім того, суд відіграє важливу роль у вирішенні конфліктів, які виникають на ґрунті розподілу матеріальних та інших цінностей.

Справедливість є загальним правовим принципом, який має глибоке соціальне підґрунтя. Встановлення суспільної й політичної справедливості є метою більшості акцій протесту, які відбуваються в різних куточках світу. В демократичному суспільстві судова гілка влади відіграє стримуючу й стабілізуючу роль під час проведення зібрань громадян, переводячи громадський дискурс у правове поле.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. *Апель К.-О.* Априорі спільноти комунікації та основи етики до проблеми раціонального обґрунтування етики за доби науки / К.-О. Апель // Сучасна зарубіжна філософія: течії та напрямки. Хрестоматія. – К., 1996. – С. 361-374.
2. *Веснянка О.* Суди дедалі частіше забороняють мирні зібрання в Україні / О. Веснянка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,15507977,00.html>
3. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13. – С. 270-302.
4. *Максимов С. И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.
5. *Мартьшин О. В.* Справедливость и право / О. В. Мартьшин // Право и политика. – 2000. – № 12. – С. 10.
6. *Нерсисянц В. С.* Философия права : учеб. для вузов / В. С. Нерсисянц. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 423 с.
7. *Печерская Н. В.* Современный дискурс справедливости: Джон Ролз или Майкл Уолцер? / Н. В. Печерская // Общественные науки и современность. – 2001. – № 2. – С. 86.
8. Про день соціальної справедливості : Указ Президента України від 4 листопада 2011 р. № 1021/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/gu/documents/141119.html>
9. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 липня 2010 р. № 2453-VI // Офіційний вісник України. – 2010 р. – № 55(1). – Ст. 1900.
10. *Прокопенко О. Б.* Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації : монографія / О. Б. Прокопенко. – Х. : ФІНН, 2011. – 248 с.
11. *Рабцевич О. И.* Право на справедливое судебное разбирательство: международное и внутригосударственное правовое регулирование / О. И. Рабцевич. – М. : Лекс-Книга, 2005. – 318 с.
12. Рішення Конституційного Суду України за конституційним поданням ВС України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (у справі про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 р. № 15-рп // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням ВС України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 3 ст. 120, ч. 6 ст. 234, ч. 3 ст. 236 КПК України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30 січня 2003 р. № 3-рп/2003 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 6. – Ст. 245.
14. Рішення судової палати з цивільних справ ВС України від 3 грудня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0090700-04>
15. *Ролз Дж.* Теория справедливости : пер. с англ. / Дж. Ролз. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – 678 с.
16. Філософія права : навч. посібн. / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. Г. Данільяна. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.
17. *Хабермас Ю.* Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью / Ю. Хабермас. – М. : Изд. Центр АCADEMIA, 1995. – 244 с.
18. *Циппеліус Р.* Філософія права : підручн. : пер. з нім. / Р. Циппеліус. – К. : Тандем, 2000. – 284 с.
19. *Чукин С. Г.* Проблема обоснования справедливости в современной философии права / С. Г. Чукин // История государства и права. – № 5. – 2004. – С. 10.
20. *Энтин М.* Справедливое судебное разбирательство по праву Совета Европы и Европейского Союза / М. Энтин // Конституционное право: Восточно-европ. обозрение. – 2003. – № 3(44). – С. 85-97.

Городовенко В. В. Принцип справедливости судебной власти: общетеоретические аспекты

Статья посвящена исследованию фундаментальных основ справедливости как общечеловеческой и правовой ценности. Автором изучается философское обоснование концепции справедливости, ее социальная почва, а также законодательное закрепление.

Ключевые слова: справедливость, принципы справедливости, стандарты справедливого судопроизводства

Gorodovenko Victor. Justice in judiciary: basic theoretic aspects

The article is devoted to research of the basic concepts of justice as human and legal value. The author studies the concepts of justice in philosophical literature, social background of justice, and legal regulation of this principle.

Key words: justice, principles of justice, standards of fair trial

НОВИНИ

Академія адвокатури удостоєна почесного звання «Лідер наукової діяльності»

1–3 березня 2012 р. у виставковому центрі «КиївЕкспоПлаза» проходила III Міжнародна виставка «Сучасні заклади освіти – 2012», на якому Академія адвокатури України у номінації «Наукова діяльність» виборола престижну нагороду – Гран-Прі «Лідер наукової діяльності». За активну роботу з модернізації освіти та організаторську діяльність з підвищення якості національної освіти ректор Т. В. Варфоломеева нагороджена Почесною грамотою Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, завідувача відділенням довузівської підготовки Т. О. Закревська – Почесною грамотою за плідну науково-педагогічну діяльність з інноваційної модернізації освіти. До цих нагород додалася ще й перемога у конкурсі «Кращий виставковий стенд». Принагідно зазначимо, що на попередній II Міжнародній виставці «Сучасні навчальні заклади – 2011» минулого року Академія отримала Гран-прі і звання «Лідер сучасної освіти».